

ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻ

ՏԱՍՆՈՒԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ

Հ Ա Յ Ա Ջ Գ Ի Ն

ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԻԱՆ ՌԱՀՎԻՐԱՆ

Պատմական այս դէմքը՝ իր իսկութեան մէջ առաջին անգամ մեզի ծանօթացնողն եղաւ յայտնի գիտնական և բազմամուտ հանգ. Պր. Կ. Եզեանց՝ իր ուսերէն լեզուով հրատարակած, Մետե Պետրոսի ՅԱՐԱՅՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՆԵՏ, խորագրով հոյակապ աշխատասիրութեամբ:

Սոյն եզական և յոյժ թանկագին ստուարահատոր երկը, որ լոյս տեսած է 1898ին, և որ ներհուն բանասիրին մանրակրկիտ խուզարկութեանց և տոկուն աշխատութեան գլուխ գործոցը կը համարուի, ամբողջովին նուիրուած է Արեւելեան Հայաստանի, այսինքն Ղարաբաղի Միլիթներուն և գլխաւորապէս իսրայէլ Օրիի գործունէութեան և Հայ ազգին վերածնութեան համար անոր պատարած քաղաքական և պատմական մեծ դերին, ինչ որ ճարտարօրէն պատկերացուցած է Հեղինակը իր գրքին սկիզբը դրուած 145 մեծադիր էջերէ բաղկացած պատմական և քննական տեսութեան մէջ, հիմնուած ստոյգ աղբիւրներու և պաշտօնական վաւերագրերու վրայ:

Բովանդակ վաւերագրերը՝ որոնք 1698-1736 թուականներուն կը վերաբերին և ժամանակագրական կարգով դասաւորուած 512 էջեր կը գրուեն, խնամոտ աշխատութեամբ հաւաքած է Հեղինակը, Մուսկուայի, Պետերբուրգի, Սանտրիոյ պալատական և Բաւարիոյ արքայական դիւանատուններէն, մեծ մասը ուսերէն թարգմանուած, իսկ մնացեալ փոքր մաս մըն ալ իրենց բնագրին իսկական լեզուներով, այսինքն՝ ֆրանսերէն, իտալերէն, լատիներէն, հայերէն և պարսկերէն են: Յաւալի է ըսել որ մինչև ցարդ ոչ ոք նախածեռնութիւն ունեցաւ այսքան կարեւոր և հե-

տաքըրական գործ մը հայերէն թարգմանելու, քանի որ ուսերէն լեզուն անծանօթ ըլլալով մեզ թրքահայերու, հեղինակին այս գործը հազիւ երբէք անուսով ճանչցուած է՝ և այն ալ շատ քիչերէն: Մեր այս բարի նախանձը գոր ունինք հանդէպ այս երկասիրութեան, պարտականութիւն մըն է որ առաւելապէս կը ծանրանայ մեր Ռուսահայ զբաղէտ եղբայրներուն վրայ:

Աւելորդ պիտի չհամարուի անշուշտ նաև Պ. Լէօի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ, որ նոյն դարու մեր ազգային կեանքի և զբաղանքեան մանրամասն նկարագիրն ընելով, շարք մը անծանօթ և սակաւածանօթ պատմական ղեպքեր և իրողութիւններ պատկերացուցած է իր գրաւիչ և հրապուրիչ ոճով: Լէօի գրութեան զըխաւոր դիւցազներէն են Միխիթար Սեբաստացի և իսրայէլ Օրի, « Տասնութերորդ դարի այս երկու խոշոր անունները — Միխիթար և Օրի — հաւասար իրաւունքներ ունեն մեր ազգի երախտաւորներ կոչուելու, կ'ըսէ Լէօ, թէ և մէկը խաղաղ վանական գործիչ էր, զրչի և դպրութեան մարդ, իսկ միւսը քաղաքական գործիչ էր, որ իր հայրենիքի բարբոսութեան համար վտառիչ և արհիւն գաղափարն էր քարոզում. նրանք առաջացրին շարժումներ, որոնք հաւասարապէս անհրաժեշտ էին Հայերին, որոնք աստիճանաբար զարգացան և դարձան մեր վերածնութեան նշանաբանը»:

Մեր նպատակն դուրս ըլլալով Օրիի մասին այնքան ձեռնհասօրէն գրուած այս երկու աշխատասիրութեանց զբախօսական և պատմական ամփոփոյնը ընել, հարևանցի յիշատակութեամբս բաւականանալով, կ'ուզենք ծանօթացնել մեր ընթերցողներուն, նոյն դարուն մէջ ապրող և զրոյ ուրիշ օտարազգի՝ անծանօթ մնացած ճանապարհորդ մը, այն է իտալացի կարմեղական կրօնաւոր եղբայր Լէանդր: Սա 1730ին մասնաւոր պաշտօնով մը Արեւելք կը զրկուի և գրեթէ քսան երկար տարիներ հոն մնալով՝ քիչ թէ շատ մանրամասնօրէն կը նկարագրէ իր շրջած

վայրերուն ժողովրդեան կացութիւնը, քաղաքական վիճակը, բարեբերը և սովորոյթները: Մեծադիր թարծը հատոր մ'է տըպուած Հոովմ քաղաքի մէջ 1703 — 7 թուականներուն. խորագիրն է՝ ՃԱՆԱՊԱՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ, Ի ՊԱՂԵՍՏԻՆ, Ի ՊԱՐՍԱԿԱՍՏԱՆ ԵՒ Ի ՄԵԶԱԳԵՏՍ, բաժնուած երեք առանձին գրքերու, և իւրաքանչիւրը նուիրուած արքայական իշխաններուն, այսպէս Առաջին Գիրք Պաղեստին կամ առաջին ձառապարհորդութիւն յԱրեւել, Նուիրեալ ի Հիդիսակէն առ անգղազական երախտատրն՝ նորին պերձապայծառ քարճորդութիւն արքայազն իշխան Յովսէփ Աստրիոյ — Երկրորդ Գիրք՝ Պարսկաստան կամ երկրորդ ձառապարհորդութիւն յԱրեւել, Նուիրեալ ի Հիդիսակէն առ Նորին քարճորդութիւն պերձապայծառ իշխան Կարոտ Արքիդոքս Աստրիոյ — Երրորդ Գիրք՝ Միջագետք՝ կամ երրորդ ձառապարհորդութիւն յԱրեւել, Նուիրեալ ի Հիդիսակէն՝ առ նորին պերձապայծառ քարճորդութիւն իշխան Պետրոս Լեւոպոյտ Արքիդոքս Աստրիոյ:

Ինչպէս ընթերցողը կը տեսնեն, Հեղինակը սոյն երկասիրութեան ձեռնարկած է յիշեալ արքայազն իշխաններուն յատուկ խնդրանքին վրայ, վասն զի բաց ի այդ ընծայականներէն, առ ընթերցողս գրուած յառաջարանին մէջ՝ առանձինն յիշատակութիւն կ'ընէ, ըսելով. «Սոյն ճանապարհորդութիւնը գրեցի արքայական իշխանաց բաղձանքին համաձայն»:

Գրութեան ոճը՝ թէպէտ չունի այն գեղեցկութիւնը և զրուցուածքի տեսակէտով հեղիէ ճարտարաբանութենէ, ինչպէս ինքն հեղինակը կը խոստովանի, սակայն իբրեւ ականատես պատմիչ՝ իր նկարագրական պարզութեամբ՝ շատ աւելի հետաքրքրական և կարեւոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ, աչքի առջև ունենալով իրմէ առաջ շատ մը գրիչներէ պատմուածները, «որոնք, կ'ըսէ, ամէն բան ճշմարտութեամբ չեն գրած. — առանց երեք անոնց դէմ ընդդիմախօսել ուզելու, ամենայն ազատութեամբ իբրեւ պատմական գրեցի ինչ որ տեսած եմ»:

Հոս նախ քան մեր նպատակին անցնելու՝ այսինքն Օրիի մասին իր գրածը մեր ընթերցողաց ծանօթացնելու, գրքին ընդհանուր բովանդակութեան մասին գաղափար մը տալու համար աւելորդ պիտի չըլլայ մի քանի հարեանցի մէջբերումներ ընել՝ ինչ որ զխաւորապէս մեզ հայերուս կը վերաբերին: Առաջին գրքին մէջ կ'ըսէ թէ Երուսաղէմի «Ս. Յակովբ Առաքելոյն տաճարը որ նախնաբար հերձուածող Յոյներուն կը պատկանէր, հիմայ անոր պահպանութիւնը յանձնուած է Հայերուն. ասոնք Ֆրանսացի ղեսպանի մը միջոցաւ ստացան զայն, նախապէս խոստում տալով՝ որ եթէ իրենց այս խնդրերը կատարուի, կաթողիկէայ դաւանութիւնը կ'ընդունին. սակայն ղեսպանին մեկնելէն յետոյ իրենց խոստումին դրժեցին և տեղւոյն լատին քրիստոնէից հետ ալ սկսան թշնամաբար վարուիլ, չթողլով որ հանգիստ և խաղաղ ապրին: Հոն կրօնաւորներու հետ միասին կը բնակին նաև իրենց վարդապետները, այսինքն՝ եպիսկոպոսներ...» (Ա. էջ 93): Իսկ երկրորդ գրքին մէջ կը խօսի պարսկական ընդարձակ պետութեան մէջ պատահած նշանաւոր դէպքերուն վրայ, որոնք նոյն դարուն սկիզբէն մինչև Հեղինակին ժամանակը տեղի ունեցած են. «Միայն նշանաւոր Ղուլի խանի կատարած գործերը, կ'ըսէ, լուրջ նկատողութեան արժեքից ներթերով լի են». իսկ Շահ Արասի վրայ երկարօրէն գրելէ յետոյ կը յաւելու, «Ստուգիւ անցեալ դարու պատմութեան մէջ լի են գովասանքներ իր մասին, սկսեալ Գաւեհիէէ, Ճէմէլլէի և Պետրոս տէլլա վալլէի, որոնք չեն զլացած զինքը կոչել ամենաքաջ պատերազմագէտ, եզակի քաղաքագէտ և անզուգական վարիչ. իր մասին Արեւելեան կայսրութեան մէջ տարածուած համարը մինչև ցայսօր կը տեսէ, և իր նախորդներէն զանազանուելու համար կը կոչուի Մեծն Շահ Արաս: Ինքն իր անխոնջ աշխատանքով կայսրութեան սահմանները ընդարձակեց, և ամէն կերպով հետամուտ եղաւ իր երկրին մշակութիւնը

գարգազանհեղու և հարստացնելու, միջոցներ խորհեցաւ որ պետութեան դրամը երկրէն դուրս չ'իլէ, և առ այս ճանապարհներ և դիրութիւն ընծայեց արտաքին կամ օտարին դրամը ներս քաշելու: Հայերը իր պետութեան կեդրոնը գաղթեցուց և առնոց համար յատուկ քաղաք մը կանգնեց. ամենախիստ պատիժի սպառնալիքով արգիւնք իր տէրութեան մէջ գինիի կիրառութիւնը նոյն իսկ ամենափոքր քանակով. այս արգելքը իմացուց Ճուլֆայի (Ջուղայի) Հայերուն ալ, որոնք Շահ Աբաս առաջինի օրերէն սկսեալ մինչև նոյն օրը պարսից թագաւորներուն և բովանդակ արքունիքին միշտ գինի մատակարարողներն էին. արգիւնք նոյնպիսի վաճառք մը երբէք պաշտ չի մտցնել» (Բ. 168 էջ): — «Ջուղա քաղաքին բնակիչները միայն Հայեր են, թէ և կան երեք վանքեր՝ առաջինը Տոմինիկեաններուն, երկրորդը Յիսուսեաններուն, իսկ երրորդը՝ մերը... Բաժանեալ Հայերը քառասուն և չորս եկեղեցի ունին, և չորս հատ ալ կաթողիկէ Հայերը. կայ նաև վանք մը բոլոր Հայ եպիսկոպոսներուն համար՝ որ վարձապետ կը կոչուին. նոյնպէս վանք մըն ալ կրօնաւորներու համար՝ առանց արգելափակի. կայ նաև եպիսկոպոսանիստ մայր եկեղեցի մը՝ կառուցուած յաւետ յիշատակաց արժանի Շէհրմանեան բնտանիքին կողմանէ» (Բ. 188-9 էջ): Ուրիշ տեղ մըն ալ կը յիշատակէ թէ՛ «Հայագգի Նազար՝ Բարեւլոնի թագաւորին զինակիրն՝ դրամով կը գնէ Նեստորականներուն եկեղեցին», և քիչ մը վերջը կը յաւելու ըսելով թէ «Սուլէյման փաշա Նեստորականներուն եկեղեցին Հայոց կը յանձնէ». (Բ. 259-61 էջ): Ինչ որ կը տեսնուին՝ Նազար շնորհիւ իր պաշտօնին և ճարպիկութեան բաւական մեծագումար հարստութեան տէր մէկն եղած է և միանգամայն ազդեցիկ և սիրելի պալատականներուն, որով մէկ կամ միւս միջոցաւ յաճախ կրցած է իր մտադրած նպատակներուն հասնիլ բաղդին ժպտումով: Իր ձեռք բերած այս յաջո-

ղութենէն քաջայերուած՝ Նազար հետաժուտ կ'ըլլայ բռնի միջոցաւ ձեռք անցնել նոյնպէս Հեղինակին Միաբանութեան կամ Ընկերութեան պատկանող շէնքն ալ, որուն յաջողութեան յաջորդելով ձախողութիւն, յուսահատութեամբ կեննքը վերայ տալու կը հարկադրուի, ըստ Հեղինակին, որ կը գրէր. «բաց աստի՛ Նազար հարիւր քսակ դրամ կը խոստանայ թագաւորին մեր բնակարանը և եկեղեցին իրեն տրուելու համար, և կը տրուի...» Բայց վերջը տեսնելով որ Հեղինակը թագաւորին առջև շնորհ գտնելով իրենց սեփականութիւնը կը վերադարձուի, «Նազար յուսահատութենէ ինքզինքը Տիգրիս գետը նետելու կը դիմէ». (Բ. 261, 272 էջ): Հեղինակը բժշկութեան քիչ շատ հմուտ ըլլալով, իր շրջած վայրերուն մէջ, ուր այն ժամանակները շատ հազուադէպ էր գտնել բժիշկներ, ձրիաբար դեղ ու դարման կ'ընէր այն ամենուն, որոնք իրեն կը դիմէին, ոչ միայն հասարակ ժողովրդեան, այլ նոյն իսկ պալատականներուն, որոնց ամենուն ալ համակրանքը կը վայելէր: Այս առթիւ յիշատակուած կարգ մը միջոցէպէր գանց կ'ընենք մեր նպատակէն չջեղելու համար. ասիկա յիշեցինք պարզապէս ցոյց տալու համար որ Նազար շատ անխոհմ գտնուած է իր այս վերջին քայլը առնելով, որով պալատականներուն աչքէն խնալով կը ստիպուի իր կենսոյն վերջ տալ:

Հեղինակը համառօտակի կը յիշատակէ մի քանի դէպքեր ալ, ինչպէս օրինակի համար, «Հայոց պատրիարքը մահուան կը դատապարտուի Գուլի խանէն» (Գ. 40 էջ): — «Տիարպօքիւրի հայ արքեպիսկոպոսը կաթողիկեայ դաւանութիւնը կ'ընդունի». (Գ. 56 էջ): — «Հայերը կ'ըմբոստանան իրենց արքեպիսկոպոսին դէմ, և Հեղինակին դէմ կը հակառակին». (Գ. 65 էջ): — «Ամբաստանութիւն ընդդէմ արքեպիսկոպոս Պետրոս Վարդապետի». (Գ. 83 էջ): — «Արքեպիսկոպոս Պետրոս վարդապետի վան քաղաքի» (Գ. 89 էջ): — «Հայ արքեպիսկոպոսին

ինքզինքը արդարացնելու համար տուած բացատրութիւնը» (Գ. 89 էջ), ևն. ևն.։

Մեր այս համառոտագրութենէն յետոյ անցնինք այժմ Խարայէ (Օրիի մասին գրածին որ Բ. գրքին VI և VII համարներուն նիւթը կը կազմէ)։

VI. Միբրէյա Մէքէնէ կը վերագոծայ իր հայրենիքը Սպահան. — Ռուսաց ջարհն կողմէ Հայ զինուոր (Խարայէ (Օրի) Պարսկաստան կը զրկուի, ուր հասնելուն պէս ինքզինքը Հայաստանի թագաւորութեան ճշմարիտ յաջորդը կը հռչակէ. — Այս զինուորին տառաջ բերած խռովութիւնը պարսից պետութեան մէջ։

... Այս ժամանակներս պարագայից յաջող բերմամբ թագաւորն (պարսից) իր գերագոյն խորհրդով ստիպուեցաւ Միր-Վէյսը Ղանտահար իր հայրենիքը զրկել. վասն զի 1708ի վերջերը ի Շամախի հասաւ ռուսաց ջարհն կողմանէ զինպան մը, որուն անունն էր Խարայէ Օրի, ազգաւ հայ և ծննդեամբ զարանլուցի (Kapanlu), որ Պարսկաստանի փոքրիկ գիւղ մըն է ։

Այս զինպանը յետ շրջելու ի Ֆրանսա, իտալիա և Գերմանիա, սուրճ վաճառելով անոնց բանակներուն մէջ, Լէոպոլտ կայսեր զինուորաց մէջ գրուեցաւ և յինսպպետի (Sergente) աստիճան ստացաւ։ Եւ որովհետեւ բնութեամբ շատ ճարպիկ և յաջողակ էր և միանգամայն քաջ հմուտ արևելեան լեզուներու, Լէոպոլտ կայսեր նախարարաց կողմէն լրտես զրկուեցաւ ի Կ. Պոլիս, իմանալու համար թէ արդեօք Բ. Դուռը պիտի ընդունէր զինադադարի դաշնագրութիւնն որ Կառաջարկուէր Վիեննայի արքունիքէն։ Այս գործին մէջ կատարելապէս յաջողեցաւ, այնպէս որ քիչ յետոյ ընդունելի ըլլալով զինպագարը, Կառլովիչի մէջ կնքուեցաւ երկու պետութեանց նախարարներէն։ Ապա հրաժարելով Լէոպոլտ կայսեր ծառայութենէն, Մոսկուա գնաց և Գնդապետ (Colonnello) անուանեցաւ. և որովհետեւ

Ջարը յիշեալ կառլովիչի դաշնագրութեան մասնակից չէր եղած, ուստի Խարայէ (Օրի) դարձեալ Կ. Պոլիս զրկուեցաւ այս խնդրոյն յաջողութեան համար, որ Մոսկուայի Արքունեաց համար ստիպողական էր, վախնալով որ չըլլայ թէ Թուրքաց կողմանէ յարձակում մը տեղի ունենայ այն պահուն երբ Շուստաց թագաւորին դէմ կը պատերազմէր։

Այս պատուիրակութեան մէջ ալ շատ յաջող հանդիսացաւ վերոյիշեալ Հայն ի նպաստ Ռուսիոյ հաշտութիւն կնքելով Օսմանեանց ինքնակալին հետ, հետեւաբար ի փոխարէն իր մատուցած ծառայութեանց խնդրեց Ջարէն որ զինքը պարսից արքունեաց մօտ զինպան զրկէ, ուր ծննդեամբ տեղացի ըլլալով՝ կը յուսար մեծապէս նպաստել Ռուսիոյ շահերուն. սակայն ըստոյցն այս է որ իր նպատակը ուրիշ բան չէր, և թէ ոչ քիչ ժամանակի մէջ հարբատութեան տէր ըլլալ. վասն զի լաւ գիտէր որ զինպանները կրնային ոչ միայն որ և իցէ մեծաքանակ ապրանք տանիլ պարսկաստան առանց մաքս վճարելու սահմանադրուի ունէ վրայ, այլ և անոնց փոխադրութիւնն իրենց ծախքով չէր ըլլար, որով ձեռք բերելիք շահն ալ անտարակոյս մեծ պիտի ըլլար։

Փափաքած զինպանութեան պաշտօնը ընդունեցաւ Ռուս տէրութենէն, և զնաց ի Վիեննա, ուր կայսեր կողմանէ շնորհուեցան իրեն յանձնարարական կարևոր թրդութեան՝ պարսից թագաւորին ուղղուած. Վիեննայէն անցաւ Հոլովմ, և հոն ինքզինքը կը հռչակէր իբրեւ ազնուատոհմ մէկը՝ Հայոց ազգին մէջ, և կը խոստանար ազգն աւելցնել հպատակեցնել Գերագոյն Քահանայապետին։ Այս պատճառաւ կոնդակ մը ձեռք ձգեց երջանկայիշատակ Կղեմէս ԺԱ պապէն՝ առ նոյն պարսից թագաւորը, և ծոցը դրած այս հեղինակաւոր պաշտօնա-

1. Օրիի ազատուած մասին Եղգանց՝ յորմէ Լէօ և այլք կը գրեն թէ Խաչենի Պոռոնեան իշխանական ընտանիքին կը պատկանէ. իսկ ծննդավայրի մասին ոչ ոք ցարգ որոշ բան մը չաճ է. առաջին անգամ մեր հե-

ղինակն է որ կը յիշատակէ անոր հայրենիքը՝ Ղարան կամ Ղարանլու, որուն բնակիչը ըստ Խնճիճեանի, «առ հասարակ են յազգէն Հայոց արք քաշախրաց և կորու վիթ»։

կան թղթերը, վերադարձաւ ուղղակի ի Մոսկուա ուր ձեռք բերելով պարսից թագաւորին արտասովոր դեսպան անուանուելուն օրինաւոր վկայականը ճամբայ ելաւ դէպ ի Պարսկաստան և հասաւ ի Շամախի, իրեն հետ ունենալով բազմաթիւ հայ վաճառականներ, որոնք վաճառուց մինչև իշեալ քաղաքը փոխադրուելուն կարեւոր ծախքերուն օգնած էին: Իրեն հետ կային նաև բազմաթիւ սպաներ և զինուորներ, որոնց հսկողութեան յանձնուած էին Շամախիէն քիչ մը հեռու գտնուող նաւահանգստին մէջի մի քանի պատերազմական նաւերը, որոնց նպատակն էր իր դեսպանութեան վարկը և փայլը բարձր բռնել:

Մէկդի թողլով այն ամեն գործերը ինչ որ կատարեց աւելի վաճառական քան թէ դեսպան հայը՝ Խարայէլ Օրին, ըսեմ միայն ինչ որ ներկայ պատմութեան կը վերաբերի:

Ահաւատալի է այն տագնապն ու երկիւղը՝ որ տիրեց Պարսից արքունիքին մէջ՝ այս դեսպանին երեսէն. վասն զի գիտէին նախ՝ որ Խարայէլ Օրին շատ մարդ ունէր հետն իբրև ծառայ և հետևորդ, և երկրորդ որ ի Շամախի՝ հրապարակաւ ըսած էր՝ թէ ինքն է օրինաւոր յաջորդ Հայոց հին թագաւորներուն, և թէ քնաւ ետ պիտի չկենայ իր իրաւունքէն զոր ունէր այն թագաւորութեան վրայ:

Այս խօսքերը մեծապէս երկիւղ ազդեցին Պարսից արքունիքին վրայ, և ճաշադական տեսակէտով մտածել կու տային թէ ինչպէս Հայ մը պարսից հպատակ ըլլալով՝ մեծ բազմութեամբ Պարսկական տէրութեան մէջ կը մտնէ, իրեն նեցուկ ունենալով ամենազօր թագաւորի մը պաշտպանութիւնը, որպիսի էր Ռուսիոյ Չարը: Ուրիշ շատ մեծաբանութիւններէ զատ այս ալ ճամբարտակած էր դեսպանը, թէ երբ արքունիքը հասնէր, կ'ուզէր աքսորել տալ Պարսկաստանէն բոլոր եւրոպացի քարոզիչները, իրեն ձգելու համար բոլոր բաժանեալ հայերը, որոնք քնակաւորաբար կ'ատենին զկաթուղի միսիոնարները:

Իր այս անիմաստ խօսքերն այն հետեւանքն ունեցան՝ որ Լուդովիկոս ԺԻ-ի Ֆրանսացի առժամեայ նուիրակը կամ գործակատարը Միքայէլ, որ զրկուած էր երկու տէրութեանց միջև վաճառականական տուրեառ հաստատելու նպատակաւ, ամենայն ջանք թափեց Պարսից մեծամեծներուն առջև՝ որ այդ դեսպանը՝ Խարայէլ Օրին, արքունեաց մէջ չընդունուի, պատճառ բերելով անոր բանսարկու խօսքերէն առաջ եկած շփոթութիւնը և անպիտան միանգամայն թէ Հայոց զրքերուն մէջ գրուած կար մարգարէական գուշակութիւն մը, թէ Հայոց ազգը նորէն իրեն ազգային թագաւորը պիտի ունենար որ պիտի կառավարէր զայն Ռուսաց հովանաւորութեան տակ. և որպէս զի աւելի երկիւղալի ընէ այդ կանխագուշակութիւնը, դեսպանին անուան այն նշանակուած թիւը տուաւ՝ որ իբր թէ Խարայէլ Օրին կոչուած՝ պարզ զրափոխութեամբ մը կը կարդացուէր Il sera Roi, այսինքն՝ ինքը պիտի ըլլայ թագաւոր Հայաստանի:

Այս բաներա՝ ստոյգն ըսելով ազդեցութիւն ըրին պարսից արքունեաց վրայ. սակայն Ֆրանսայի Գործակատարին նպատակին բոլորովին հակառակ արդիւնք յառաջ բերին: Այնչափ վախցան յիշեալ հայ դեսպանէն, որ որոշեցին փութով Սպահան կանչել զանկէպ, որ նուազ կասկածաւոր վարչ մ'էր, և ուր կրնային աւելի մօտէն քննել անոր բռնած ընթացքը, և չթողլու այնպիսի գաւառի մը մէջ, յորում կրնար բազմացնել իր կուսակիցները: Մտածեցին դարձեալ, որ պէտք չէր պատուիրակը արձակել՝ առանց նախ օրինաւորապէս ընդունելու, որպէս զի չըլլայ թէ նախատինք մը ըրած ըլլան և բարկացնեն անոր տէրը՝ Չարը, այնպիսի ժամանակ մը՝ որ յաղթած էր նա Շուստաց թագաւորին: Վէստեաքար հրաման տրուեցաւ Շամախիի կառավարչին, որ իսկոյն մայրաքաղաք զրկէ դեսպանը: Երբ Սպահան հասաւ, մեծ ընդունելութիւն զրտաւ իրեն աստիճանին պարտուպատշաճ պատիւներով, և ազատ ասպարէզ ունեւ:

ցաւ իր գործերը և վաճառականական տուրևառութիւնները լաւ կերպով ի գլուխ հանելու, յորում մեծ խոհեմութիւն ցոյց տուաւ, ինչպէս նաև վարժման եղանակաւ՝ Սպահանի մէջ բնակող նշանաւոր ազգայնոց և եւրոպացւոց հետ: Մի քանի տարի վերջը մեռաւ Աստրախանի մէջ իբրև բարի կաթողիկ, յամօթ իր ազգակից բաժանեալ եպիսկոպոսաց, և հետը գերեզման տարաւ իր կարծեցեալ իրաւունքը, Հայաստանի ապագայ թագաւորութեան կանգնման մասին:

Իսրայէլ Օրիի այս դեսպանութիւնը թէպէտ և պարսից պետութեան կասկածած չարիքը չպատճառեց, սակայն ուրիշ անդամանելի ֆնաս մը յառաջ բերաւ, որ յետոյ պատճառ եղաւ նոյն պետութեան բոլորովին կործանման, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ յօդուածին մէջ:

2. ԵՍՍԻՒ Վ. ՏԱՅԵՍԻ

Շարայարեյի

Պարտիզակ

Ի ՄԱՃ ԱՄԻ ՀՆՈՅ

Ե Ի

Ի ԾՆՈՒՆԴ ԱՍԱՆՈՐՈՅ

1913-1914

Յօրհասական երկանցն ի ցաւս Ամանակ, Սեպտեմբրի մամուրաց ի յոյզ կան խոռով Անլոյս երկինք՝ և դիւական շունչ ի ծով. Բոլորածիր վերջին աւուրք են ամի. Երկիր համայն այլակերպեալ սասանի: Յաւիտենիցն ընդ հուպ բացցի տապանակ եւ ի նորին ալուցս անել Տիեզերացըս շահապետ Արկայի շղթայց լուծ կապանել, — Եւ կորիցես՝ Ամդ Հին՝ յաւէտ...

* *

«Այլ միշն ոգիքդ են ի դա,
— Զայնէ ամբոխ աղէկէզ, —
Արկցուք խառան ի կոկորդ,
Ե՛կ թաղեցուք զայդ Յուդա...
Ըզմեր սրբախցըս պարտէզ
Մըշակեսցէ նոր Այգորդ»...

Սակաւաւոր դասակ փոքունց
Բերկրեալ յաջողն իւր յառատ հունձ
Զիդս ըզմացի մեծածայն.
— «Հայր հայրենեաց՝ իրաւարար ճշմարիտ՝
կեցցէ՛ յամայր մեր արքայն...
Ո՛չ սարդենեաց կամ արծաթոյ սին պըսակ,
Այլ մեք զակունս յեռեալ ի ճոխ մարգարիտ,
Ա՛մ Ալևոր, առ արժանիդ մատուցաք»...
Իսկ ծերունիդ ընթայ ի շեշտ անայլայլ.
Ամենածախ իբրու զկայծակ հըրափայլ
Յըսկայական ի քայլափոխս իւր ոտից
Արկ յափսթերս ըզՄարդկութիւն վիրաւից...

Հէ՛ք և պանդրը՝ արարած,
Ըզհետ մըտեալ բիւր փառաց...
Ըզսընտոի իւր երևոյթ ոչ գիտէ,
— Այլ սթափեանց, իշխող Դարուց ոգիդ է:

Միրանի ծով՝ այգ ոսկեծին՝
Երկնից դրունք ըզվարդենի ասր զգեցցին.
Մասեացն ի բարձր գագաթ
Հայ հայրենեաց եկայք Մուսայիդ ի հանդէս,
Սիրտ անձկայրեաց ըզձակաթ
Յամաց հետէ մընայ ձեզ...

* *

Յարքայական ի նարօտ
Եւ դու յառաջ մատիր աստ
Ամանորոյդ առաւօտ
Ե՛լ Մուսայիցդ յառագաստ: